

“מה קול שמעת בחורבה זו?” – ר' יוסי בחורבה ואליהו

מנחם כ”ץ

א

בתלמוד בבלי במסכת ברכות, במסגרת סוגיות על המשנה הראשונה, “מאימתי קורין את שמע בערבית? משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן, עד סוף האשמורה הראשונה; דברי רבי אליעזר”, מובא סיפור על פגישת ר' יוסי ואליהו בחורבה.

הסיפור הזה זכה אומנם לניתוח ספרותי מעמיק על ידי י' פרנקל, במאמרו “הזמן ועיצובו בסיפורי האגדה”¹, אך ראיית הסיפור בהקשרו הספרותי-הטקסטואלי תורמת להעמקת ההבנה בסיפור גופו, ובמאמר הנוכחי אבחון את משמעות הסיפור לאור הקשרו בתוך מסגרת הסוגיה. פרנקל מנתח את הסיפור מבלי להתייחס להקשר הספרותי שבו הוא מופיע;² אני סבור שגם אם באופן עקרוני גישה זו נכונה, לפעמים ההקשר הספרותי משפיע על עיצוב הסיפור.³ לא עוד, אלא יש וניתן להראות שהסיפור עצמו נוצר מלכתחילה בתוך הקשר ספרותי רחב יותר, והוא מהווה חוליה אחת מהיצירה השלמה.⁴ במאמר הנוכחי אנסה להראות שזה המצב בסיפור שלפנינו, וזו אחת הסיבות שבגללן ראוי

- 1 מחקרים באגדה וכו', לזכר יוסף היינמן, ירושלים תשמ"א, עמ' קמ-קמז; כעת בספרו סיפור האגדה – אחדות של תוכן וצורה, הקיבוץ המאוחד 2001, עמ' 147-156.
- 2 על סגירות בסיפורי חכמים ראה מאמרו “שאלות הרמנויות”, סיפור האגדה, עמ' 32-39, ושם בעמ' 32 הוא קובע כי “העלילה הסיפורית נסגרת סגירה מוחלטת, ואין לה המשך מחוץ לסיפור ואחרי הסיפור” [אך ראה שם, עמ' 273-274].
- 3 ראה מ' הירשמן, “על המדרש כיצירה – יוצריו וצורותיו”, מדעי היהדות 32 (תשנ"ב), עמ' 89 [מאמר ביקורת על ספרו של פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, גבעתיים 1991].
- 4 ראה, למשל, מ' כ”ץ וי' רונסון, “תאנה הוציאי פירותיך” – סיפורי ר' יוסי מן יוקרת”, דרך אגדה ג (תש"ס), עמ' 161-170. גם בסיפור זה פרנקל (עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה, הקיבוץ המאוחד 1981, עמ' 36-40) מנתח סיפור אחד בלבד, ואילו אנו, במאמרנו שם, התייחסנו לסיפור זה כחלק ממכלול, מסידרה של סיפורים על ר' יוסי מן יוקרת. על זוגות של סיפורים ראה בעבודתי (להלן, הע' 22), בדברי על סיפורים על דמה בן נתינה והוריו ועל ר' טרפון ור' ישמעאל וכיבוד אב ואם.

לבחון אותו שוב. בדברי הבאים אשתמש אפוא בניתוחו של פרנקל,⁵ אלא שכאמור, אבקש להעמיק בניתוח הסיפור ובהבנת לקחו מתוך התחשבות בהקשרו. אביא את הנאמר בבבלי (ג ע"א) על הפיסקא "עד סוף האשמורה", אך אדלג על התוספות וההרחבות של סתם התלמוד.⁶

"עד סוף האשמורת הראשונה. דברי ר' אליעזר" וכו'...

[א]

- 1 תניא: שלש משמרות הוי הלילה;
- 2 ועל כל משמר ומשמר הקב"ה יושב ושואג כארי,
- 3 שנאמר "י"י ממרום ישאג וממעון קדשו יתן קולו, שאג ישאג על נוהו"...

[ב]

- 1 אמר ר' יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב:
- 2 שלש משמרות הוי הלילה;
- 3 ועל כל משמר ומשמר יושב הקב"ה ושואג כארי, שנאמר "י"י ממרום ישאג" וכו',
- 4 ואומר:
- 5 אוי לי שחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתי את בני לבין אומות העולם.

[ג]

- 1 אמר ר' יוסי: פעם אחת הייתי מהלך בדרך
- 2 ונכנסתי לחרבה אחת מחרבות ירושלם להתפלל.
- 3 ובא אליהו זכור לטוב ושימר לי על הפתח [והמתין לי] עד שסיימתי את תפילתי.
- 4 לאחר שסיימתי תפילתי, אמר לי: שלום עליך ר'.
- 5 אמרתי לו: שלום עליך ר' ומארי.
- 6 אמר לי: בני, מפני מה נכנסת לחרבה זו.
- 7 אמרתי לו: להתפלל.
- 8 אמר לי: מפני מה לא התפללת בדרך.
- 9 אמרתי לו: מתירא הייתי שמה יפסיקוני עובדי דרכים.
- 10 אמר לי: היה לך להתפלל תפלת קצרה.
- 11 באותה שעה למדתי ממנו שלשה דברים.
- 12 למדתי שאין נכנסין לחרבה,

- 5 למרות שבפרטים מסוימים אני הולך בדרך שונה, ברוב הדברים אני מקבל את ניתוחו של פרנקל, ובאתי בעיקר להוסיף היבטים שלא הוארו בניתוחו.
- 6 הנוסח שהועתק כאן הוא על פי כ"י אוקספורד 366 בהשלמת הקיצורים ותיקונים מסוימים, לנוסח המדויק ראה להלן, נספח ב'.

- 13 ולמדתי שמתפללין בדרך,
- 14 והמתפלל בדרך שיתפלל תפלת קצרה.
- 15 אמר לי: בני, מה קול שמעת בחורבה זו.
- 16 אמרתי לו: שמעתי בת קול שמנהמת כיונה ואומרת:
- 17 'אוי לי שחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי
- 18 והגליתי את בני לבין אומות העולם'.
- 19 אמר לי: בני, חייך וחי ראשך.
- 20 לא שעה זו בלבד אלא בכל יום ויום שלש פעמים אומרת כך.
- 21 ולא עוד,
- 22 אלא בכל זמן שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות
- 23 ועונין אמין יהא שמיה רבא מברך.
- 24 הקב"ה מנענע ראשו ואומר:
- 25 אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך,
- 26 [ואוי לו לאב שהגלה את בניו] ואוי להם לבנים שגלו מעל שלחן אביהם.

ב

במאמרי "ארבע כוסות בליל פסח בראי האגדה" כתבתי כך: "חובה זו [של ארבע כוסות], כמו חובות ומצוות אחרות, יסודה בשיקולים הלכתיים אך נוסף לכך אנו רואים שאמוראי ארץ ישראל הוסיפו טעמים אגדיים לחובת ארבע כוסות הללו".⁷ מהלך מחשבה דומה, רוצה לומר, נחנית משמעות רעיונית-אגדית לנתונים הלכתיים הבאים במקורות התנאים, ניתן להראות גם ביחס לקביעת סוף זמן קריאת שמע לדעת ר' אליעזר, "עד האשמורת הראשונה". על דברי ר' אליעזר במשנה, באות בבבלי כמה סוגיות,⁸ שאת החומרים הבסיסיים בשלוש הראשונות מהן יש לראות ברצף אחד, כמיקשה אחת, כרעיון אחד, המתגלה לעינינו בהדרגה. הרצון לחשיפה הדרגתית הוא שגרם לכך שהדברים מעוצבים בצורה מודולרית, כיחידות עצמאיות, הבאות אחת לאחר חברתה. ואבאר את דברי. כאמור, במשנה מובאת דעת ר' אליעזר שסוף זמן קריאת שמע הוא "עד סוף האשמורת הראשונה": "מאימתי קורין את שמע בערבית? משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן עד סוף האשמורת הראשונה, דברי רבי אליעזר" (ברכות פ"א מ"א).⁹

7 דרך אגדה א (תשנ"ט), עמ' 9.

8 על הפיסקא "עד האשמורת הראשונה, דברי ר' אליעזר" יש סוגיות מדף ג ע"א עד דף ד סוף עמוד א'.

9 "האשמורת": כך בכ"י קויפמן, וברוב כתבי היד של המשנה; בדפוס: "האשמורה". וראה משנה זרעים, בעריכת נ' זק"ש, ירושלים תשל"ב, עמ' א.

"אשמורת" ¹⁰ הוא ציון זמן, שליש הלילה, ¹¹ ור' אליעזר כנראה מפרש "וּבְשֶׁבֶת" (דברים ו ז, יא יט), בשעה שאתה שוכב לישון. ¹² מעבר למשמעותה הפשוטה של המילה "אשמורת" כמציינת את זמנה של קריאת שמע, יוצקים בתלמוד בבלי למילה זו משמעות נוספת של שמירה בהקשר של עולם התפילה, כפי שאפרט. ¹³ משמעות חדשה זו באה לידי ביטוי בשלוש יחידות-חוליות רצופות, המהוות, כפי שצינתי לעיל, ביטוי לרעיון אחד המתגלה לעינינו בהדרגה.

[1] ברייתא על שלוש משמרות של הלילה:

תניא: ¹⁴ שלש משמרות הוי הלילה;

ועל כל משמר ומשמר הקדוש ברוך הוא יושב ושואג כארי,

שנאמר: "ייי ממרום ישאג וממעון קדשו יתן קולו שאג ישאג על נוהו" (ירמיהו כה ל). ¹⁵

[2] המסורת בשם רב המובאת בהמשך הסוגיא, היא מעין פירוש לברייתא, המפרט את תוכן השאגה, שלא נתבארה בברייתא, וכרובה היא חזרה על דברי הברייתא:

אמ' ר' יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה רב:

שלש משמרות הוי הלילה;

ועל כל משמר ומשמר יושב הקדוש ברוך הוא ושואג כארי,

שנאמר: "ייי ממרום ישאג" וכו',

ואומר: "אוי לי שחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי

והגליתי את בני לבין אומות העולם". ¹⁶

10 במשנה כאן, ובמשנה נוספת (יומא פ"א מ"ח) "אשמורת", בלשון עתיקה, מקראית; בשאר המקומות

"משמרת" – ראה י"ד גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, רמת גן תשנ"ב, עמ' 292 הע' 35.

11 ראה י"ג אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז, עמ' 331; גילת, שם, עמ' 291-292.

12 ראה ר"ח אלבק, בפירושו למשנה.

13 ראוי לציין שגם בבית המקדש היתה שמירה: "בשלשה מקומות הכהנים שומרים בבית המקדש" (תמיד פ"א מ"א; מידות פ"א מ"א).

14 כך בכ"י אוקספורד 366; בשאר עדי הנוסח נוסף ר' אליעזר אומ", ובגיליון של כ"י מינכן נוסף לשמו של ר' אליעזר: "הגדול". וראה להלן, בהערה 15. המובא כאן הוא על פי כ"י אוקספורד, בהשלמות הקיצורים. במקום שהעדפתי נוסח כתבי יד אחרים הערתי כנספת, ראה שם.

15 הברייתא באה רק בבלי וככל הנראה מדובר בברייתא בבליית (ראה גם להלן, הע' 19). אין בברייתא נכון נוסף מעבר לנאמר בתוספתא (ראה להלן), במאמרו של רב ובסיפור על ר' יוסי, המובא להלן. החלק הראשון של הברייתא בא בתוספתא (ובמקבילות), בשם ר' נתן: "ר' נתן או' שלש משמרות הוי הלילה" (תוספתא ברכות פ"א ה"א, מהד' ליברמן עמ' 1).

16 הנוסח המובא כאן הוא על פי כ"י אוקספורד 366, ראה להלן, נספח ב'.

[3] בסיפור על ר' יוסי בחורבה, ¹⁷ המובא בעקבות דברי רב, יש מצד אחד חזרה מילולית על דברי הקב"ה, המובאים לעיל בשם רב, "אוי לי שחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתי את בני לבין אומות העולם" (שו' 17-18). ¹⁸ תוכן הדברים זהה, אך מצד שני השוני בולט – במסורת הראשונה רב מספר שהקב"ה "יושב ושואג כארי ואומר", ואילו במסורת השנייה ר' יוסי מספר שהוא שמע בחורבה "בת קול שמנהמת כיונה ואומרת":

1 אמר ר' יוסי: פעם אחת הייתי מהלך בדרך

2 ונכנסתי לחרבה אחת מחרבות ירושלים להתפלל

3 ובא אליהו זכור לטוב ושימר לי על הפתח עד שסיימתי את תפילתי.

4 לאחר שסיימתי תפילתי, אמר לי...

15 "בני, מה קול שמעת בחורבה זו?"

16 אמרתי לו: "שמעתי בת קול שמנהמת כיונה ואומרת

17 'אוי לי שחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי

18 והגליתי את בני לבין אומות העולם".

ההצעה שלפנינו רעיון אחד המוצג בשלושה שלבים באה לידי ביטוי בנתונים אלו: בתוך החוליה הראשונה נמצא פסוק "ייי ממרום ישאג וממעון קדשו יתן קולו, שאג ישאג על נוהו", המתאר תיאור כפול בדבר מקור הקול, "ממרום ישאג", "וממעון קדשו יתן קולו". החוליה השניה מפרטת את התיאור הראשון, "ממרום ישאג", ואילו בחוליה השלישית דורשים את התיאור השני "וממעון קדשו יתן קולו", כבת קול בחורבה (שו' 16-18). נמצא אפוא ששתי חוליות אלו (2, 3) יוצרות דרשה אחת ¹⁹ לפסוק "וְאֵלֶיָּהּ תִּשָּׁאֵג וְאֵלֶיָּהּ תִּשָּׁאֵג" (ירמיהו כה ל). התקבולת בפסוק, "ה' מְמָרוֹם יִשָּׁאֵג, וּמִמְעוֹן קִדְשׁוֹ יִתֵּן קוֹלוֹ; יִשָּׁאֵג עַל נוֹהוֹ" (ירמיהו כה ל).

17 בדפוס ובחלק מכתבי היד הסיפור מובא בכותרת "תניא", אך בכ"י אוקספורד 366 עדיין בלעדית. וראה להלן, הע' 19.

18 הסיפור מובא בשלמותו בהמשך, ומיספור השורות מתייחס לעיצוב כפי שמוכא שם.

19 דרשה, שנוצרה אולי בבית מדרשו של רב. תן דעתך, לברייתא הראשונה ולסיפור על ר' יוסי בחורבה ואליהו אין מקבילה בספרות ארץ ישראל, וככל הנראה מדובר ביצירה בבליית. העוגן היציב היחיד הוא המאמר בשם רב, שמביא ר' יצחק בר שמואל בר מרתא.

אעיר כאן הערה מתודולוגית המנחה אותי בשיקולי. אינני טוען שכל ברייתא הנמצאת רק בבבלי היא יצירה בבליית – חלק מהחומר הוא ארץ ישראלי, תנאי ואמוראי, שרד בתלמוד הבבלי בלבד. מאידך, העובדה שברייתא מסוימת אין לה מקבילה בספרות ארץ ישראלית – בצירוף שיקולים נוספים: תוכניים, רעיוניים ולשוניים (ראה להלן, ליד ציונים 22-27) – יכולה לסייע למסקנה, אם כי משוערת בלבד, שלפנינו יצירה בבליית. לפעמים גם ההשוואה לשאר חלקי הסוגיה יכולה לתמוך במסקנה זו, כבדוגמה שלפנינו.

קולו", נדרשת כאן כשתי אמירות, אחת במרום, והאחרת למטה, בחורבה. הראשונה: "ה' מְרוֹם יִשְׁאָג" – "יושב הקדוש ברוך הוא ושואג כארי, ואומר" וכו'; והשנייה: "וּמְעוֹן קְדָשׁוֹ יִתֵּן קוֹלוֹ" – "בחורבה אחת מחורבות ירושלים"²⁰, שם שמע ר' יוסי "בת קול שמנהמת כיונה ואומרת" וכו'. ההקבלה מובלטת גם בדימוי המקביל, בפעם ראשונה "שואג כארי", ובפעם השנייה "בת קול שמנהמת כיונה". לפנינו מעין דרשה לפסוק, למרות שהפסוק לא מוזכר.²¹ אמנם, במקרה שלפנינו הפסוק מצוטט, אך לא בסיפור על ר' יוסי בחורבה, אלא קודם, כברייתא ובמאמר בשם רב.

כשמתבוננים גם בסופו של הסיפור רואים שבחוליה השלישית, כלומר בסיפור על ר' יוסי ואלהיו, יש דרשה כפולה לפסוק "ומעוון קדשו יתן קולו": בחורבה וכן בבתי כנסיות ובבתי מדרשות. כאמור, בתחילת הסיפור קולו של הקב"ה הוא ככת קול הנשמעת בחורבה (שו' 16-18), ואילו בהמשך הסיפור בא מענה של הקב"ה בבתי כנסיות ובבתי מדרשות (שו' 24-26) לאמירת "אמן יהא שמיה רבא מברך", מענה שאולי בני אדם אינם שומעים אותו, אך הוא קיים, כעדותו של אלהיו:

24 הקב"ה מנענע ראשו ואומר:

25 אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך,

26 [ואוי לו לאב שהגלה את בניו] ואוי להם לבנים שגלו מעל שלחן אביהם.

ג

האמירה "אוי לי שחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתי את בני לבין אומות העולם" מעוצבת בצורה ספרותית, בשלושה היגדים: "אוי לי [1] שחרבתי את ביתי [2] ושרפתי את היכלי [3] והגליתי את בני לבין אומות העולם". אך לאמיתו של דבר, היא מתייחסת לשני אירועים בלבד, חורבן בית המקדש וגלות עם ישראל [חורבן ביתו והגליית בניו לבין אומות העולם].

האירוע הראשון, "שחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי", רמוז במילים "שָׂאָג יִשְׁאָג על נְהוֹי" (ירמיהו כה ל). ואילו האירוע השני, "והגליתי את בני לבין אומות העולם", הוא תוספת חדשה, על פי התפיסה הבבליית שיש זיקה ואף זהות בין חורבן בית המקדש לבין תחילת הגלות.²²

20 ראה שו' 2.

21 לא מעט פעמים יש להבין דברי תנאים ואמוראים כדרשה לפסוק מסוים, למרות שהפסוק אינו מצוטט – ראה, למשל, יפה זלכה, מנמות עריכה בסיפורי "מעשה חכמים" בויקרא רבה ובמקבילותיהם התלמודיות, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, תשס"א, עמ' 44.

הדוגמה שלהלן תמחיש בצורה בהירה את התפיסות השונות בין מקורות ארץ ישראלים – תנאיים ואמוראים – לבין התפיסה העולה מהתלמוד הבבלי.²³ בתוספתא נאמר "אמ' ר' יוסה: ענותותו של ר' זכריה בן אבקילס היא שרפה את היכלי";²⁴ וכן במדרש איכה רבה: "א"ר יוסף: ענותותו של זכריה בן אבקילוס שרפה את היכלי".²⁵ לעומת זאת במקבילה בבבלי במסגרת אגדות החורבן: "אמר ר' יוחנן: ענותותו של רבי זכריה בן אבקילס החריבה את בתינו, ושרפה את היכלנו, והגליתנו מארצנו" (גיטין נו ע"א); וכן שם (נז ע"ב) "והידיים ידי עשו' (כראשית כז כב) – זו מלכות הרשעה שהחריבה את בתינו ושרפה את היכלנו והגליתנו מארצנו" (כך בכל כתבי היד).²⁶ בדוגמה זו ניתן לראות עד כמה הברייתות בבבלי עברו ושינוי, והן משקפות יותר את התפיסה הבבליית מאשר את התפיסה הארץ ישראלית התנאית.²⁷

האמירה "אוי לי שחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתי את בני לבין אומות העולם" אינה האמירה היחידה של הקב"ה בסיפורינו. בעקבות מעשיהם של בניו של בני ישראל, נוספת אמירה שנייה, השונה מהאמירה הראשונה, ואף "משוחחתי" איתה, "מגיבה" לה. במקום "אוי לי שחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי", אומר הקב"ה כעת "אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך"; ובמקום "אוי לי שהגליתי את בני לבין אומות העולם", אומר הקב"ה כעת "אוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם". בחלק הראשון

22 ראה מה שכתבתי על כך בעבודתי, תלמוד ירושלמי מסכת קידושין פרק ראשון – נוסח, פירוש ותוספות עריכה, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ד, עמ' 203: "רק בבבל (תלמוד בבלי) אנו מוצאים לשונות המתייחסים לתקופתם כתקופת גלות. 'מיום שחרב בית המקדש וגליתנו מארצנו' (בבלי מגילה יב ע"ב), וכו', וכן במדרשים המאוחרים יותר. ראה למשל במדבר רבה, פרשה ז, י' דף כ"א ע"ג: 'ולמה סמך גלות אדום אצל גלות בבל, לפי שכשם שבבל חרב המקדש והגלה ישראל כך עשו אדומיים', וכו'. גם ג' אלוך (שם) כשהוא מתייחס לתפיסתם של בני התקופה מציין את הלשון הנמצאת רק בבבלי!".

23 גם בספרות התפילה ניתן לראות את השוני בין ארץ ישראל לבין בבל. כברכת "קדושת היום" במוספי חגים וימים נוראים נאמר "ומפני חטאינו גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו" וכו'. אך זהו נוסח בבלי מובהק. בנוסחי ארץ ישראל שעלו מן הגניזה פסקה זו אינה באה ובברכת קדושת היום באה רק הפיסקה "אלוהינו ואלהי אבותינו (אצלנו: אבינו מלכנו) גלה כבוד מלכותך עלינו" וכו' – ראה למשל ע' פליישר, "קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה", קבץ על יד, סדרה חדשה יג (כג) (תשנ"ו), עמ' 157 (פסח), עמ' 174 (סוכות), עמ' 178 (שמיני עצרת), ועוד. גם כאן ניתן לראות בצורה מוחשית את התפיסה הארץ ישראלית לעומת התפיסה הבבליית, וזאת לא רק בתקופת תנאים ואמוראים אלא מאות שנים לאחר מיכן. [וראה עבודתי (בהערה הקודמת), הע' 23].

24 שבת פ"ו ה"ז, עמ' 77.

25 מהר"י בובר פרשה ד, ס"ב, עמ' 143, וכן הנוסח במהדורה הרגילה.

26 אך השווה עבודה זרה י"ח ע"א: "שהחריבה את ביתי ושרפה את היכלי והרגה את חסידיו ואבדה את טוביו" – שם עדיין לא מדובר בגלות.

27 על כך הרחבתי בעבודתי (לעיל, הע' 22), עמ' 202-203.

השינוי הוא בולט, במקום "אוי" "אשרי"; אך גם בחלק השני יש שינוי של ממש: במקום "אוי לי" נאמר כעת "אוי להם לבנים".

ד

נחזור כעת לסיפור ונביאו שוב, תוך כדי הבלטת חלוקתו הפנימית.

[א]

- 1 אמר ר' יוסי: פעם אחת הייתי מהלך בדרך
- 2 ונכנסתי לחורבה אחת מחורבות ירושלים להתפלל
- 3 ובא אליהו זכור לטוב ושימר לי על הפתח עד שסיימתי את תפילתי.

[ב]

- 4 לאחר שסיימתי תפילתי, אמר לי: "שלום עליך, רבי".
- 5 אמרתי לו: "שלום עליך, רבי ומארי".
- 6 אמר לי: "בני, מפני מה נכנסת לחורבה זו?"
- 7 אמרתי לו: "להתפלל".
- 8 אמר לי: "היה לך להתפלל בדרך".
- 9 אמרתי לו: "מתירא הייתי שמא יפסיקוני עוברי דרכים".
- 10 אמר לי: "היה לך להתפלל תפלה קצרה".

[ג]

- 11 באותה שעה למדתי ממנו שלשה דברים:
- 12 למדתי שאין נכנסין לחורבה
- 13 ולמדתי שמתפללין בדרך
- 14 והמתפלל בדרך שיחלל תפלה קצרה.

[ד]

- 15 אמר לי: "בני, מה קול שמעת בחורבה זו?"
- 16 אמרתי לו: "שמעתי בת קול שמנהמת כיונה ואומרת:
- 17 'אוי לי שחרכתי את ביתי ושרפתי את היכלי
- 18 והגלית את בני לבין אומות העולם'".
- 19 אמר לי: "בני, חייך וחי ראשך.
- 20 לא שעה זו בלבד, אלא בכל יום ויום שלש פעמים אומרת כך.
- 21 ולא עוד,
- 22 אלא בכל זמן שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות
- 23 ועונין 'אמן', יהא שמיה רבא מברך',
- 24 הקב"ה מנענע ראשו ואומר:
- 25 'אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך,
- 26 אוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם'".

מעין סיכום של הסיפור על פגישתו של ר' יוסי עם אליהו הנביא בפתח אחת מחורבות ירושלים על פי פרשנותו של פרנקל ניתן למצוא בספרו "דרכי האגדה והמדרש", וזה לשונו:²⁸

כאן עושה ר' יוסי בתחילה לפי רגשותיו בהכנסו לחורבה להתאבל ביחידות על ירושלים ושם הוא זוכה לגילוי בת-קול. אח"כ הוא פוגש באלהיו המחופש ל'רבי' ולומד ממנו הלכה שאין להכנס לחורבה להתפלל, ובאופן חופשי לגמרי הוא מקבל על עצמו הלכה זאת, וזאת אע"פ שהיה יכול ללעוג בלבו ל'רבי' שאינו יודע לכאורה איזה גילוי גדול היה לו בחורבה. בתור שכר על החלטתו החופשית לוותר על 'בת-קול', 'מתגלה' אליהו אליו ומלמדו סודות מן השמיים מדוע לא להכנס להתפלל בחורבה אלא משובח יותר ללכת לבתי כנסיות להתפלל עם הציבור.

ה

כעת נוכל להוסיף ולבאר את הסיפור, ונעשה זאת בהתאם למבנה הסיפור וחלוקתו.

חלק א' - שו' 1-3 - ר' יוסי מתפלל בחורבה אחת מחורבות ירושלים

הרקע ההיסטורי של הסיפור הוא העובדה שבאותה תקופה לא הורשו יהודים לגור בירושלים, אך היו כאלה שבאו אליה לבכות על חורבנה.²⁹ לפי הסיפור, גם ר' יוסי נהג כך, וזאת למרות שבשלב ראשון העמיד פנים ואמר שנכנס לשם כי "מתירא הייתי שמא יפסיקוני עוברי דרכים". אליהו רצה שר' יוסי ישלים את תפילתו ולכן שמר על הפתח, וזאת למרות שאחר כך הוכיחו שלא היה צריך להתפלל בחורבה.

חלק ב' - שו' 4-10 - דרשיח ראשון בין אליהו לר' יוסי: אליהו מוכיח ומלמד את ר' יוסי

בשיחה זו אין ר' יוסי יודע שהוא מדבר עם אליהו, ולכאורה השיחה המתנהלת היא בין תלמיד חכם זקן (ר' יוסי משיב לו "שלום עליך, רבי ומארי" - שו' 5) לבין תלמיד חכם צעיר (אליהו פונה אל ר' יוסי בתואר "רבי" וגם "בני" - שו' 4, 6). בשיחה זו מלמד

28 י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, גבעתיים 1991, עמ' 256, בפרק על סיפורי מעשה חכמים, בסעיף "הפירצה אל עבר העולם הלא-ריאלי ובעיותיה".

29 בצורה זו יש להבין גם את המסופר בתוספתא (נדרים פ"ה ה"א, עמ' 113-114): "מעשה באחד שהדיר את אשתו שלא לעלות לירושלים. ובאת והתירה על נדרו [= ויתרה על נדרו ועברה עליו - ראה ר"ש ליברמן, שם], ושאל את ר' יוסה. אמ' לו, וכו', והתירו ר' יוסה". וראה, למשל, ש' ספראי, "קהילא קדישא דבירושלם", הנ"ל בימי הבית ובימי המשנה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 187 הע' 32, והספרות הרשומה שם.

החכם הזקן את הצעיר לנהוג כראוי, כהלכה, ולא להיכנס לחורבה.³⁰ ראוי לציין שהשיחה מעוצבת גם לפי כלל הנימוס המקובלים, ולכן את השיחה פותח החכם המבוגר יותר והוא גם מסיים אותה (שו' 4, 10).³¹

חלק ג' - שו' 11-14 - ר' יוסי לומד שלושה דברים

ר' יוסי מסכם מה הוא למד מדברי החכם שפגש.³² כשם שבסיום סוגיות לא מעטות באה הלשון "שמעת מינה תלת" וכו',³³ כך גם כאן. באמצעות החלק הזה נוצרת הפרדה ברורה הדרושיח הראשון (שו' 4-10), לבין הדרושיח השני (שו' 15-26), שבפועל לפנינו דרושיח אחד, שיש הבדל מהותי בין שני חלקיו. בעוד הדרושיח הראשון הוא דרושיח הלכתי בין שני תלמידי חכמים, הרי הדרושיח השני הוא בעל אופי שונה לגמרי, של גילוי סודות מן השמים.

הדרושיח השני מתאפשר בעקבות ובזכות תגובתו הנכונה של ר' יוסי המסיק את המסקנות הראויות מהדרושיח הראשון, וזאת למרות שהיה יכול ללעוג לחכם האלמוני ולומר שאילו היה החכם האלמוני יודע מה הוא חווה ומה הוא שמע בחורבה בוודאי לא היה מוכיחו על כך, אך ר' יוסי הבין שלא נהג כראוי.³⁴

חלק ד' - שו' 15-26 - דרושיח שני בין אליהו לר' יוסי: אליהו מגלה לר' יוסי סודות מן השמים

בשיחה זו אליהו מתגלה אל ר' יוסי לא רק בסיומה, כשהוא שמגלה לו סודות מן השמים, אלא כבר בשאלתו "מה קול שמעת בחורבה זו?". כלומר, אליהו יודע שר' יוסי שמע קול מסוים בחורבה למרות שר' יוסי ניסה להעלים זאת בדרושיח הראשון.

בסיפור שלפנינו הצליחו העורכים, ככל הנראה, למוג את שתי המשמעויות של הביטוי "בת-קול": האחת, קול מן השמים, והשנייה מעין הד.³⁵ כאן שמע ר' יוסי את בת-הקול בעקבות תפילתו שהיתה קינה על בית המקדש החרב, וכמענה לה.

30 כנראה בגלל הנימוקים המופיעים בבירייתא, לאחר הסיפור: "חנו רבנן: מפני שלשה דברים אין נכנסין לחורבה, מפני חשד ומפני מפולת ומפני המויקין".

31 גם הדרושיח השני מעוצב כך.

32 ראה למשל גם בתוספתא דמאי פ"ג ה"ד: "אמ' רבן שמעון בן גמליאל: מעשה ששילח לי ר' יוסה בי ר' אתרוג גדול מציפורי ואמ' 'זה בא בידי מקיסרי'. ולמדתי ממנו שלשה דברים - אחד שהיה ודי, ושהיה טמא, ושלא היה בידו אלא [זה] בלבד; ושאלו היה בידו אחר היה מעשר ממנו עליו".

33 ראה למשל פסחים ק"ו ע"א. גם בירושלמי מצוי "את שמע מינה תלת", ראה למשל ירושלמי ברכות פ"ד [ה"ז], ח ע"ג.

34 ראה פרנקל (לעיל, הע' 2), עמ' 154.

35 ראה: א"א אורבך, מעולמם של חכמים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 23; ש' ספראי, בימי הבית ובימי המשנה (לעיל, הע' 29), עמ' 385; וראה בעבודתי (לעיל, הע' 22), עמ' 292.

ההשוואה בין בת-הקול בחורבה לבין תגובתו-מאמרו של הקב"ה על עניית "אמן, יהא שמייה רבה" בבתי כנסיות ובבתי מדרשות מובילה אותנו לפרשנות הבסיסית והעיקרית של הסיפור כולו.

בת-קול אומרת "אוי לי שחורבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתי את בני לבין אומות העולם", שלוש פעמים ביום, ור' יוסי שומע אותה בחורבה, בירושלים, ככל הנראה כמעין מענה לתפילתו-קינתו על חורבנה. הקב"ה עצמו אומר "אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך, אוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם" - גם כן כמענה לתפילתם-קילוסם של ישראל: "בכל זמן שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות, ועונין 'אמן, יהא שמייה רבא מברך'".

בדברי בת-הקול תוכן האמירה הוא של צער, של קינה, על חורבן בית המקדש, אך גם על גלות בני ישראל לבין אומות העולם. לעומת זאת, דברי הקב"ה כמענה לאמירת "אמן, יהא שמייה רבה", שונים בתכלית. הם אינם רק בגדר הבעת צער או קינה, אלא יש בהם גם הבעת סיפוק, ואפילו שמחה, בצד הבעת צער: "אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך, אוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם". החלק השני, הבעת צער, דומה בשני האמירות: בפעם הראשונה "אוי לי ש[...הגליתי את בני לבין אומות העולם", ובפעם השנייה "אוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם".

מה גרם למהפך זה? אליהו לימד את ר' יוסי שהמוקד בתפילה ראוי שיהיה לא רק חורבן בית המקדש אלא גם מצבם של בני ישראל. למרות שבית המקדש חרב, קילוסם של בני ישראל בבתי כנסיות ובבתי מדרשות מעיד כי לחורבן הבית יש ריפוי מה ולכן בתי כנסיות ובתי מדרשות הם "ביתו" של הקב"ה (שו' 25) למרות שהחריב את ביתו ושרף את היכלו (שו' 17).³⁶ אך למצבם של בני ישראל אין עדיין ריפוי כלשהו, וכשם שבחורבה בת קול אומרת "אוי לי ש... הגליתי את בני לבין אומות העולם", כך גם בפעם השנייה, בבתי כנסיות ובבתי מדרשות אומר הקב"ה "אוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם".

פרנקל ציין שבסיפור מובלטת הנגדה בין החורבה לבין בתי כנסיות ובתי מדרשות, בין תפילת יחיד לבין תפילה בציבור. אך נמצאת כאן הנגדה נוספת, הקשורה לקודמת: בין דאגה לחורבן בית המקדש לבין דאגה לבני ישראל שגלו מעל שולחן אביהם לבין אומות העולם. ר' יוסי מתמקד בחורבן בית המקדש ולכן הוא "נכנס לחורבה אחת מחורבות ירושלים להתפלל", ולא עוד אלא לשם כך התנתק מהציבור, מעוברי דרכים, והתפלל לבדו, בתפילת יחיד. לעומתו, אליהו מתמקד במצבם של בני ישראל ולכן הוא מגלה לר' יוסי שלאחר עניית "אמן, יהא שמייה רבה מברך", הקב"ה מגיב מצד אחד "אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך", ומצד שני "אוי להם לבנים שגלו מעל שולחן

36 ראה ד' ספראי, "מכית הכנסת למקדש מעט", ישראל - עם וארץ זח-זח (תשנ"ד), עמ' 149-158.

אביהם". ראוי להדגיש, שבדברים אלו חוזר אליהו להתייחס גם לחורבן הבית, אך זאת דרך התייחסות למצבם של בני ישראל. "אוי לבנים" כי הם "גלו מעל שולחן אביהם", כלומר הורחקו מבית המקדש שנחרב.

לסיום, ראוי לציין שבסיפורנו אליהו נושא את כל שלושת התפקידים העיקריים שבמסורת הדורות מייחסים לו בסיפורים השונים, מלבד בשורת הגאולה המוזכרת כבר בספר מלאכי: שמירה והגנה, לימוד תורה וגילוי מעולמות עליונים.

שמירה: "ובא אליהו זכור ושוב ושימר לי על הפתח עד שסיימתי את תפילתי" –

חלק א' שו' 3.

לימוד תורה: חלק ב' וחלק ג'.

גילוי סודות מן השמים: חלק ד'.

1

למרות שסיפורנו עוסק בדמות ארץ ישראלית מתקופת התנאים, אין לו מקבילה במסורת ארץ ישראלית. בכמה מקומות ראה פרנקל צורך להדגיש את איחורו של הסיפור: ³⁷ לפנינו סיפור שנוצר בתקופת האמוראים, וזאת למרות שהדמות הנמצאת במרכז הסיפור הוא ר' יוסי בן חלפתא, מדור שלאחר מרד בר-כוכבא, מתלמידי ר' עקיבא ובני דורו. ראוי לציין שלא רק סיפור זה, אלא כל הסיפורים שאליהו מתגלה בהם לתנאים שונים מופיעים רק בספרות האמוראית ואילך. אין לנו אף סיפור ביצירה התנאית שאליהו מתגלה לחכם או לדמות אחרת³⁸ בתקופתם.³⁹ יתר על כן, ב"סדר עולם" נאמר במפורש שלאחר הסתלקותו השמימה של אליהו הוא יתגלה רק לעתיד לבוא, בימות המשיח:

אחזיהו בן אחאב מלך שנתיים.

ובשנה השניה לאחזיהו ניגנו ואיהו ואינו נראה עד שיבוא משיח,

ובימות המשיח נראה וניגנו שינית ואינו נראה עד שיבא גוג,

ועכשו הוא כותב מעשה כל הדורות כולן.⁴⁰

37 ראה פרנקל בספרו (לעיל, הע' 1), עמ' 152 הע' 23, עמ' 153 הע' 27.

38 המסופר בתורת כהנים, בחוקותי פרק ו ה"ד, לויקרא כו כ (ובמקבילה, סנהדרין סג ע"ב – סד ע"א) אינו עניין לכאן. המסופר שם שונה מכמה בחינות מהסיפורים האחרים של גילוי אליהו. הסיפור שם קשור לחורבן וגאולה האמורה לבוא בעקבות החורבן, וראה בהערה הבאה.

39 ואין זה מקרה. לפנינו ביטוי לאחד ההבדלים הבולטים בין התפיסה של הספרות התנאית לבין ספרות מאוחרת יותר בגישתן לגילויים מן השמים, ועל כך אי"ה ארחיב במקום אחר.

40 סדר עולם, פרק יז, על פי מהדורת מיליקובסקי. וראה ח' מיליקובסקי, "אליהו ומשיח", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב (תשמ"ג), עמ' 495, וראה שם בהערה 17.

הפירוש המקובל, שאליהו לא נראה בהתגלות בפרהסיא לכלל באומה אבל נראה הוא ליחידים,⁴¹ אינו אלא התאמה בין הדברים כאן בסדר עולם לבין הסיפורים השונים הבאים מספרות האמוראית החל מתלמוד הירושלמי ואילך על גילויי אליהו לאנשים שונים.

2

הן דברי רב, המובאים על ידי ר' יצחק בר שמואל בר מרתא, והן הסיפור על ר' יוסי מתאימים לתפיסה שלא רק בני ישראל מתפללים אלא גם הקב"ה מתפלל. גישה זו הובלטה על ידי השופט מ' זילברג כמאפיינת את ההלכה התלמודית, וזה לשונו:

גם המצוה הדתית הטהורה אינה אך ציווי – היא חובה כלפי האל; והחובה אל (ההדגשה במקור וכן להלן) האל, מוצאת לה "שכנגדה" בחובה של האל. כשם שישראל מניחין תפילין, אף הקב"ה כך. ואם תרצה לומר – הרי כל התורה כולה אינה גזירה הניתנת מלמעלה, אלא מין ברית של "שמור לי ואשמור לך", כפי שעולה מן הדברים הנפלאים האמורים בירושלמי (ראש השנה פ"א ה"ב, נו ע"ב): "אמר רב לעזר: פרא בסיליאוס או נומוס אגריפוס = בשביל המלך – החוק לא כתוב!]. בנוהג שבעולם מלך כשר ודם גוזר גזירה; רצה מקיימה. רצה אחרים מקיימים אותה; אבל הקב"ה אינו כן, אלא גוזר גזירה ומקיימה תחילה. מה טעמא? ושמרו את משמרתני אני ה', אני הוא ששמרתי מצוותיה של תורה תחילה".⁴²

הרעיון בכללותו, ובצורה מופשטת, בא גם במקורות קדומים, אך ביטוי של הרעיון בצורה הלכתית, במצוות מסוימות, בא ככל הנראה רק בבבלי, כפי שניתן לראות מסידרת המימרות בפרק שאנו עומדים בו (ברכות ו ע"א – ז ע"א):

אמר רבי אבין בר רב אדא אמר רבי יצחק: מנין שהקדוש ברוך הוא מניח תפילין?

שנאמר "נשבע ה' בימינו ובורוע עזו" (ישעיהו סב ח)...

אמר ליה רב נחמן בר יצחק לרב חייא בר אבין: הני תפילין דמרי עלמא מה כתיב בהו?

41 ראה ר' מאיר איש-שלוש במבואו לסדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא, וינה תרס"ב, עמ' 16, ושם הוא כותב כך: "ומה שאמר ולא נראה וכו'. מראה שלדעתו כל אלה הסיפורים מהתגלותו של אליהו אינם אלא דברי פיוטים. או שיש לפרש דבריו. שאינו נראה בהתגלות פרהסיא לכלל האומה אבל הוא נראה ליחידים".

42 מ' זילברג, כך דרכו של תלמוד, ירושלים תשכ"ב, עמ' 5 [= כתבי משה זילברג, ירושלים תשנ"ח, עמ' 443].

אמר ליה: "ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ" (דברי הימים א יז כא)...
אמר רבי יוחנן משום רבי יוסי: מנין שהקדוש ברוך הוא מתפלל?
שנאמר "והביאותים אל הר קדשי ושמתים בבית תפלתי" (ישעיהו נו ז) –
"תפלתם" לא נאמר אלא "תפלתי": מכאן שהקדוש ברוך הוא מתפלל.
מאי מצלי?

אמר רב וזוטרא בר טוביה אמר רב: "יהי רצון מלפני שיכבשו רחמי את כעסי,
ויגולו רחמי על מדותי, ואתנהג עם בני במדת רחמים, ואכנס להם לפני משורת
הדין".

תניא: אמר רבי ישמעאל בן אלישע, פעם אחת נכנסתי להקטיר קטורת לפני
ולפנים,

וראיתי אכתריאל יה ה' צבאות שהוא יושב על כסא רם ונשא ואמר לי "ישמעאל
בני, ברכני!".

אמרת לו: "יהי רצון מלפניך שיכבשו רחמיך את כעסך, ויגולו רחמיך על מדותיך,
ותתנהג עם בניך במדת הרחמים, ותכנס להם לפני משורת הדין"; ונענע לי
בראשו.

לכל הדברים המובאים כאן, למרות שחלקם מובאים בשם אמוראי ארץ ישראל ואף בשם
תנאים, אין מקבילה בספרות ארץ ישראל.

ח

מלבד עצם הקביעה שלפנינו סיפור שנוצר בתקופת האמוראים, נראה שניתן להצביע על
תשתיות שונות שעל כסיון נוצר הסיפור. בדברים שלהלן אנסה להצביע על אחת מהן.
חכמים שונים הצביעו על המקבילה בספרי דברים (ראה להלן) לאמירת "יהא שמיא
רבה מברך", המוזכרת בסיפור שבבבלי: "ומניין לאומר 'יהי שמו הגדול מבורך' שעונין
אחריהם 'לעולם ולעולמי עולמים'?" תלמוד לומר 'הבו גודל לאלקיננו'. נראה לי שאין
לפנינו רק מקבילה, אלא ככל הנראה הסיפור בבבלי על ר' יוסי בחורכה בנוי על יסוד
דברי ר' יוסי בספרי ומפתח אותם, שם מובאים דבריו במסגרת של סידרת דרשות:

"כי שם יי אקרא" (דברים לא ג) – ר' יוסי אומר:

מניין לעומדין בבית הכנסת ואומרין "ברכו את יי המבורך", שעונין אחריהן
"ברוך יי המבורך לעולם ועד"?

תלמוד לומר "כי שם יי אקרא"...

ומניין לעונין "אמן" אחר המבורך? תלמוד לומר "הבו גודל לאלקיננו".

ומניין לאומרין "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד"? תלמוד לומר "כי שם יי
אקרא".

ומניין לאומר "יהי שמו הגדול מבורך", שעונין אחריהם "לעולם ולעולמי
עולמים"?

תלמוד לומר "הבו גודל לאלקיננו" (ספרי דברים פסקא שו, מהדורת פינקלשטיין
עמ' 342, על פי כ"י לונדון 341).⁴³

נספח א'

במהדורת התלמוד של ע' שטיינזלץ (אבן-ישראל) תוקנו, על פי רוב, השינויים והשמטות
שנעשו על ידי הצנזורה, אך במקרה שלנו בנוסח הפנים נשאר הנוסח השונה על ידי
הצנזורה (בדפוס באזל, של"ט – 1579), "אוי לבנים שבעוונותיהם", ורק בגיליון⁴⁴ נכתב
"אוי לבנים. בדפוסים ראשונים ובכת"י הגירסה: אוי לי. ונשתנה ע"י הצנזורה".⁴⁵ וכן גם
במהדורת שוטנשטיין, ושם, בהערה 10 ציינו: "כתב בדקדוקי סופרים שהגירסה שלפנינו
לבנים שבעוונותיהם היא 'תיקון' של הצנזורה". כלומר, אין הם מציינים זאת כעובדה
גמורה אלא רק כדעתו של בעל דקדוקי סופרים.

כאמור, לא רק בכתבי היד אלא גם בדפוס ונציה (רפ"ג) עדיין נדפס הנוסח בלי
התערבות הצנזורה.⁴⁶

43 כ"י וטיקן 32, כתב יד הטוב ביותר של ספרי דברים, חסר במקום זה.

44 בהקשר למאמרו של רב. כאשר לנוסח בהמשך, בסיפור על ר' יוסי בחורכה, לא צוין דבר, וניתן להבין
שינוי הנוסח מתייחס רק למאמרו של רב.

45 ציין לכך גם י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הדפוס העברי, רמת-גן תשנ"ו, עמ' 527-528 הע' 29.

46 לדפוס ונציה קיימת מהדורת צילום חרשה שיצאה לאור בשנת תשס"א, על ידי הוצאת "אור החכמה",
ירושלים.

נספח ב', נוסח כתב-יד אוקספורד 366⁴⁷

בהערות ציינתי את המקומות בהם תיקנתי את הנוסח בגוף המאמר.

"עד סוף האשמורת הראשונה. דברי ר' אליעזר". וכו'. ...

[א]

- 1 תניא: שלש משמרות הוי הלילה;
 - 2 ועל כל משמר ומשמר הקב"ה יושב ושואג כארי,
 - 3 שנא' "י"י ממרום ישאג וממעון קדשו יתן קולו [ישאג על נוהו]". ...
- [ב]
- 1 אמ' ר' יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב:
 - 2 שלש משמרות הוי הלילה;
 - 3 ועל כל משמר ומשמר יושב הקב"ה ושואג כארי, שנא' "י"י ממרום ישאג" וכו',
 - 4 ואומ':
 - 5 אוי⁴⁸ שחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתי את בני לבין אומות העולם.

[ג]

- 1 אמ' ר' יוסי: פעם אחת הייתי מהלך בדרך
- 2 ונכנסתי לחרבה אחת מחרבות ירושלם להתפלל.
- 3 ובא אליהו זכור לטוב ושימר לי על הפתח [והמתין לי] עד שסיימתי את תפילתי.
- 4 ולאח⁴⁹ שסיימתי תפילתי, אמ' לי: שלום עליך ר'.
- 5 אמרתי לו: שלום עליך ר' ומארי.
- 6 אמ' לי: בני. מפני מה נכנסת לחרבה זו.
- 7 אמרתי לו: להתפלל.
- 8 אמ' לי: מפני מה לא התפללת בדרך.
- 9 אמרתי לו: מתירא הייתי שמא יפסיקוני עוברי דרכים.
- 10 אמ' לי: היה לך להתפלל תפלת קצרה.
- 11 ובאותה⁵⁰ שעה למדתי ממנו שלשה דברים.
- 12 למדתי שאין נכנסין לחורב'

47 על פי העתקה שכתקליטור מאגרים, המילון ההיסטורי ללשון העברית, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א. במקום שכתב היד אינו קריא ההשלמה היא על פי כ"י פריס 671. לנוסח שאר עדי הנוסח ראה תקליטור מאגר עדי נוסח של התלמוד הבבלי, המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן, תשס"ב.

48 בגוף המאמר הבאתי את נוסח כ"י פירנצה וכ"י מינכן: "אוי לי". וראה להלן, הע' 51.

49 בגוף המאמר הבאתי את נוסח שאר עדי הנוסח (כ"י פריס, פירנצה ודפוס): "לאחר". בכ"י מינכן: "כשיצאתי".

50 בגוף המאמר הבאתי את נוסח שאר עדי הנוסח: "באותה".

- 13 ולמדתי שמתפללין בדרך
- 14 והמתפלל בדרך שיתפלל תפלת קצרה.
- 15 אמ' לי: בני, מה קול שמעת בחורבה זו.
- 16 אמרתי לו: שמעתי בת קול ש[מנ]המת כיונה ואומרת.
- 17 אוי⁵¹ שחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי
- 18 וה[גל]יתי את בני לבין אומות העולם.
- 19 אמ' לי: בני, חייך וחי ראשך.
- 20 לא שעה זו? [ו] ב[לכד א]ל? א בכל יום ויום שלש פעמים אומרת כך.
- 21 ולא עוד,
- 22 אלא בכל זמן שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות
- 23 ועונין אמין יהא שמ[יה] ר[ב]א מברך.
- 24 הקב"ה מנענע ראשו ואומ':
- 25 אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך,
- 26 [ואוי לו לאב שהגלה את בניו ו]אוי להם לבנים שגלו מעל שלחן אביהם.

51 בגוף המאמר הבאתי את נוסח שאר כתבי היד: "אוי לי". זהו גם נוסח כמה ראשונים. כך גם מכריע ר"ש ליברמן, וזה לשונו: "וכנראה הסירו מלה זו ("לי" – מ"כ) מן הכתב (מחמת הונויית הקראים) עוד בתקופת הגאונים" (שקיעין, ירושלים תש"ל², עמ' 70).

הרב קוק על אליהו ודוד

רוח הנעורים ורוח הזיקנה – אליהו הנביא ומשיח בן דוד. כך רואה הראי"ה קוק זצ"ל את מקומם של אליהו ומשיח בן דוד בגאולה:^{*}

רוח הנעורים הסוער, המתעורר בעוז ובגבורה,
עם רוח הזקנה המסודר, המלא כובד ראש וזהירות,
יחד מתאגדים לאגודה, לפעול פעולתם בחיים, הרוחניים והגשמיים,
להחיש ישועה, ולהעשות בסיס לצמח ד',
עריכת נר לבן ישי משיח ד', רוח אפינו,
אשר בוא יבואו אלינו שניהם יחד,
אליהו הנביא עם משיח בן דוד!

* אורות הקודש, כרך ג, דרך הקודש (הבאים אל הקודש), ירושלים תשכ"ד, עמ' שסא.